

Ks. dr hab. Bogdan Giemza SDS, prof. PWT
Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu
Kierownik Katedry Teologii Pastoralnej Szczegółowej
w Instytucie Teologii Pastoralnej

RECENZJA

dorobku naukowo-dydaktycznego oraz rozprawy habilitacyjnej ks. dra Joachima Nowaka pt. *Das Todesverständnis in der Eschatologie von Ladislaus Boros, Karl Rahner und Gisbert Greshake. Eine dogmatisch-anthropologische Studie*, Wydawnictwo Blömeke, Herne 2016, ss. 204, w związku z ubieganiem się o stopień naukowy doktora habilitowanego nauk teologicznych. Recenzja została sporządzona w oparciu o kryteria podane w rozporządzeniu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 1 września 2011 r. (Dz. U. Nr 196, poz. 1165), a także w oparciu o nadesłane dokumenty i materiały dotyczące publikacji naukowych Habilitanta.

1. Droga naukowa Habilitanta

Zrozumiałym jest, że jakość wykształcenia i naukowego przygotowania kandydata do awansu naukowego ma wpływ na jego bieżącą zdolność do samodzielnych badań i tworzenia syntezy w przyszłości.

Ks. Joachim Nowak w latach 1972-1978 odbył studia filozoficzno-teologiczne w Wyższym Seminarium Duchownym Śląska Opolskiego w Nysie, poprzedzone nauką w szkole podstawowej i Liceum Ogólnokształcącym im. Marii Konopnickiej w Opolu. Po święceniach kapłańskich w 1978 roku, łączył pracę parafialną i katechetyczną ze studiami magisterskimi na Wydziale Teologicznym Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Lublinie. „Podczas tych studiów – jak czytamy w Autoreferacie - a także już wcześniej w czasie studiów filozoficzno-teologicznych zainteresowałem się tematyką śmierci” (s. 2). Ich zwieńczeniem była praca magisterska z teologii dogmatycznej pt. *Zagadnienie śmierci w polskiej powojennej literaturze filozoficzno-teologicznej*, Lublin 1981. Po kilkunastu latach (03.06.1994) zdał pomyślnie na tymże Wydziale egzamin licencyjki.

Od 1981 roku do chwili obecnej ks. J. Nowak pełni posługę kapłańską w archidiecezji Paderborn (Niemcy). W latach 1991–1993 w ramach dwuletniego urlopu naukowego odbył studia doktoranckie na Wydziale Teologicznym Ruhr-Uniwersytetu w Bochum oraz prowadził pod kątem pracy doktorskiej kwerendę w bibliotekach niemieckich i polskich, dotyczącą zagadnienia śmierci. Owocem podjętych badań była obroniona na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Opolskiego w Opolu rozprawa doktorska pt. *Problem śmierci jako ostatecznej decyzji personalnej we współczesnej niemieckiej literaturze teologicznej*. Promotorem był ks. ks. abp prof. dr hab. Alfons Nossol. Wzmiankowana Rada Wydziału nadała Habilitantowi w dniu 24 kwietnia 2002 roku stopień naukowy doktora nauk teologicznych w zakresie teologii dogmatycznej. W Autoreferacie tak uzasadnia Autor wybór i realizację tematu: „Do realizacji tak postawionego tematu skłoniły mnie przede wszystkim moje zainteresowania powyższym problemem śmierci. Byłem zafascynowany tą koncepcją śmierci, której podłożem był przełom dokonany we współczesnej eschatologii katolickiej poprzez postawienie pytania odnośnie samego momentu śmierci. Rewelacją eschatologiczną było wówczas nowe spojrzenie na śmierć, które pozwoliło w niej dostrzec możliwość

personalnego spotkania z Chrystusem. Rozprawa ta jest pierwszym całościowym opracowaniem problemu śmierci jako ostatecznej decyzji personalnej. Nie było dotychczas w tym temacie badań zakrojonych na tak szeroką skalę. Przyczyniły się one do rozwoju myśli teologicznej, zwłaszcza eschatologicznej” (s. 4). Dysertacja doktorska została opublikowana w formie książkowej, o czym będzie mowa w dalszej części.

W kolejnych latach Habilitant zdobył wiedzę starał się popularyzować. Czynił to w ramach wystąpień dydaktycznych, uczestnicząc w konferencyjnych naukowych oraz poprzez publikacje. Nadto prowadził dalszą kwerendę w zakresie eschatologii. Jednocześnie z racji kontekstu kulturowo-religijnego w jakim przebywa i posługuje jako kapłan poszerzył zakres swoich zainteresowań badawczych. Trzeba mieć na uwadze teologię protestancką i sprawy ekumenizmu (Autoreferat, s. 5-6; 8), jak również kwestie relacji Kościoła katolickiego i islamu (tamże, s. 8-10).

Najwidoczniej nawiązane kontakty i dorobek naukowy sprawiły, że od 2015 roku jest członkiem następujących towarzystw naukowych w Niemczech i Austrii: Europäische Gesellschaft für Katholische Theologie - Tübingen (Niemcy), Görres-Gesellschaft zur Pflege der Wissenschaft – Bonn (Niemcy), Deutsche Gesellschaft für Missionswissenschaft – Wuppertal (Niemcy), Katholisches Bibelwerk - Stuttgart (Niemcy) i Österreichische Gesellschaft für Religionsphilosophie – Innsbruck (Austria) (Autoreferat, s. 12).

2. Ocena dorobku poprzedzającego rozprawę habilitacyjną

Ks. Joachim Nowak do oceny przedstawił w dokumentacji wykaz 5 książek autorskich, w tym rozprawę habilitacyjną, 1 książkę współautorską, 26 artykułów naukowych oraz informacje na temat udziału w konferencjach naukowych, sympozjach i kongresach.

2.1. Publikacje książkowe

Habilitant wskazał następujące książki autorskie:

- *Faszination Israel. Die Bibel hautnah erleben (Fascynacja Izrael. Biblia przeżyta rzeczywistości)*, wyd. Bernward. Hildesheim 1994, ss. 96;
- *W śmierci też nadzieja. Problem śmierci jako ostatecznej decyzji personalnej we współczesnej niemieckiej literaturze teologicznej*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, seria: Opolska Biblioteka Teologiczna, tom 51, Opole 2002, ss. 272;
- *Der Mensch im Angesicht des Todes. Der Fragenkomplex des Todes in der polnischen philosophisch- theologischen Nachkriegsliteratur (Człowiek w obliczu śmierci. Zagadnienie śmierci w polskiej powojennej literaturze filozoficznoteologicznej)*, wyd. Blömeke, Herne 2016, ss. 111;
- *Życie religijne na Śląsku w okresie „walki o kulturę”. Parafia Tarnów w okresie „Kulturkampf” na tle rozwoju historycznego*, wyd. Blömeke, Herne, ss. 60 (oddane do druku).

Nadto wskazał rozprawę habilitacyjną, która zostanie omówiona osobno:

- *Das Todesverständnis in der Eschatologie von Ladislaus Boros, Karl Rahner und Gisbert Greshake. Eine dogmatisch-anthropologische Studie (Pojęcie śmierci w eschatologii Ladisława Borosa, Karla Rahnera i Gisberta Greshake. Studium dogmatyczno-anthropologiczne)*, wyd. Blömeke, Herne 2016, ss. 204.

Wskazał również jedną pozycję współautorską:

● *Der Glaube tröstet, wo die Liebe weint. Ein Trostbuch für Trauernde (Wiara pociesza, gdzie miłość płacze. Książka pociechy dla smutnych)*, wyd. Bonifatius, Paderborn 2003, ss. 66 (współautor Sebastian Schulz).

Należy wstępnie zwrócić uwagę na mylący tytuł tego fragmentu Autoreferatu: „Wykaz publikacji w języku polskim” (s. 18), gdyż 4 pozycje są w jęz. niemieckim, a tylko 2 w jęz. polskim. Cztery ze wskazanych książek koncentrują się wokół głównego obszaru badań Habilitanta związanego z eschatologią, dwie pozostałe dotyczą Biblii i historii.

Szkoda, że Autor nie dokonał rozróżnienia na publikacje naukowe i popularnonaukowe. Dwie wskazane publikacje należy bowiem zaliczyć do publikacji popularnonaukowych. Mam na uwadze: *Faszination Israel. Die Bibel hautnah erleben* i *Der Glaube tröstet, wo die Liebe weint. Ein Trostbuch für Trauernde*. Są one na pewno pożyteczne, ale należy je bardziej sytuować w grupie przewodników i literatury duchowej, niż książek naukowych. Do takiej kwalifikacji upoważnia brak warsztatu naukowego w postaci przypisów, wykorzystanej literatury i sama zawartość. We wstępie do książki *Faszination Israel. Die Bibel hautnah erleben*, która jest rodzajem wspomnień z grupowej pielgrzymki do Ziemi Świętej, sam Autor określa ją jako „Pilgerführer” (s. 8). Podobnie należy sytuować książkę *Der Glaube tröstet, wo die Liebe weint. Ein Trostbuch für Trauernde*. Nie zmieniają takiej oceny informacje, że publikacja otrzymała w mediach bardzo dobre recenzje (Autoreferat, s. 5). Nasuwa się porównanie, że rozważając o sakramencie kapłaństwa nie można mylić podręcznika do dogmatyki ks. W. Granata z ascetycznymi rozważaniami o kapłaństwie ks. F. Grudnioka. Jedna i druga książka jest ważna i pożyteczna, ale każdą należy sytuować w innym obszarze naukowym. Poza tym Habilitant stwierdza: „Mój wkład w tę książkę wynosi 60%, ks. Sebastian Schulz ma 40% wkładu w tę książkę” (Autoreferat, s. 5). W dokumentacji brakuje jednak stosownego oświadczenia współautora w tej kwestii.

Co do pozostałych publikacji, to książka *W śmierci też nadzieja. Problem śmierci jako ostatecznej decyzji personalnej we współczesnej niemieckiej literaturze teologicznej* jest publikacją dysertacji doktorskiej (Autoreferat, s. 4), natomiast książka *Der Mensch im Angesicht des Todes. Der Fragenkomplex des Todes in der polnischen philosophisch-theologischen Nachkriegsliteratur* jest publikacją pracy magisterskiej (Autoreferat, s. 10). Na pochwałę zasługuje troska Autora o ukazanie się drukiem wyników jego badań, szkoda natomiast, że nie ma o tym wzmianki w publikacjach. Chodzi zwłaszcza o pracę magisterską, gdyż od jej obrony (1981) do publikacji (2016) upłynęło bardzo wiele lat. Czytelnik bez wspomnianej informacji może być zdziwiony brakiem literatury polskojęzycznej dotyczącej omawianej kwestii po roku 1981. Zastrzeżenia budzi także nagminne używanie w publikacji liczby mnogiej, np. „die polnische Autoren”, „die polnische philosophisch-theologische Literatur”, podczas gdy w przypisach jest odniesienie do jednego autora.

W przypadku książki: *Życie religijne na Śląsku w okresie „walki o kulturę”. Parafia Tarnów w okresie „Kulturkampf” na tle rozwoju historycznego*, brakuje oświadczenia od nadawcy, że została ona przyjęta do druku.

2.2. Artykuły naukowe

Habilitant w Autoreferacie wskazał w swoim dorobku 26 artykułów naukowych, z czego – jak zaznacza 21 zostało opublikowanych, 5 zostało oddanych do druku (s. 2, 18-20).

Należy zwrócić uwagę, że trzy z nich powinny być w zbiorze artykułów popularnonaukowych i wywiadów. Do takiej kwalifikacji upoważnia brak aparatu naukowego w postaci bibliografii i przypisów oraz recenzji naukowej. Były one publikowane w biuletynach parafialnych. Takie zastrzeżenia odnoszą się do następujących publikacji:

- *Meine Begegnungen mit Papst Johannes Paul II*, w: M. Kalczyńska, L. Paszek (red.), *Jan Paweł II we wspomnieniach polsko-niemieckich. Johannes Paul II. in deutsch-polnischen Erinnerungen*, Dortmund-Katowice 2006, s. 192-194;
- *W śmierci też nadzieja*, „Wyptyń na głębię” 1(2)2006, s. 5-6;
- *Der Papst spricht unsere Sprache*, w: R. Paschek (red.), *Benedikt XVI. – ein Papst im Licht des Regenbogens*, Essen-Katowice 2009, s. 62-65 (Autoreferat, s. 19, poz. nr 8, 11, 13).

Pozostałe artykuły były publikowane lub zostały oddane do publikacji w czasopismach naukowych: „Studia Oecumenica”, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, „Nurt SVD”, „Roczniki Teologiczne KUL” i „Społeczeństwo Edukacja Język. Zeszyty Naukowe PWSZ w Płocku” oraz w seriach wydawniczych, co zostanie wskazane w dalszej części. W dokumentacji nie ma dokumentów ze wskazanych redakcji potwierdzających, że wspomniane 5 artykułów zostało przyjęte do druku.

Zastanawia brak publikacji w czasopismach niemieckojęzycznych. Nie jest to formalny zarzut, ale nasuwa się takie pytanie zważywszy na fakt, że Habilitant od 1981 roku mieszka, pracuje i jest aktywny naukowo w środowisku niemieckojęzycznym.

2.3.   Udział w sympozjach i konferencjach naukowych, kongresach. Wygłoszone referaty

W latach 1997-2016 Habilitant wziął udział w 30 sympozjach, konferencjach naukowych i kongresach w Polsce, Niemczech i Austrii. Niektóre z nich miały charakter międzynarodowy. Wygłosił w tym czasie 7 referatów, które zostały opublikowane (Autoreferat, s. 21-23). O ile przy trzech sympozjach zaznacza, że miały one charakter międzynarodowy i były organizowane przez Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, to w pozostałych pomija informację, kto był organizatorem. A byłaby to cenna uwaga.

2.4.   Główne kierunki badań naukowych

Ważnym elementem charakterystyki pracy naukowej jest uściślenie obszarów badań naukowych. W przypadku ks. J. Nowaka można wyróżnić trzy główne tematy badawcze: eschatologia, ekumenizm i islam. Nadto trzeba mieć na uwadze pojedyncze opracowania, które są poza tymi tematami.

2.4.1.   Eschatologia

Jak już to zostało podkreślone, tanatologia stanowiła od początku dominujący nurt badań naukowych Habilitanta. Jak sam zaznaczył „ciekawość eschatyczna uzewnętrzniła się w podjętej pracy magisterskiej” (Autoreferat, s. 2). Dalsze badania problematyki związanej ze śmiercią i umieraniem zaowocowały dysertacją doktorską. Dotyczyła ona problemu śmierci jako ostatecznej decyzji personalnej w ujęciu Ladisłausa Borosa (†1981). Według niego jedynie w chwili śmierci człowiek jest w stanie podjąć absolutnie wolną i całkowicie świadomą decyzję dotyczącą Boga i wieczności. To właśnie ten czyn rozstrzyga o pośmiertnym losie osoby ludzkiej. Lektura rozprawy pozwala na stwierdzenie, że ks. J. Nowak nie kryje fascynacji tą hipotezą, ale też potrafił krytycznie odnieść się do niektórych kwestii. Bazą źródłową była niemiecka literatura teologiczna, gdyż właśnie w tym obszarze językowym hipoteza Borosa była najbardziej znana i analizowana. Promotor, czyli ks. abp A. Nossol, napisał w przedmowie do książkowego wydania dysertacji, że „rozprawę można uznać za polski wkład w historię opracowań rozwoju myśli teologicznej, zwłaszcza

eschatologicznej” (*W śmierci też nadzieja. Problem śmierci jako ostatecznej decyzji personalnej we współczesnej niemieckiej literaturze teologicznej*, Opole 2002, s. 5).

Ks. J. Nowak w swoich badaniach dotyczących eschatologii nie porzucił na tym etapie, ale konsekwentnie je rozwijał i poszerzał, o czym świadczą wystąpienia sympozjalne i publikacje. Mają one na uwadze ocenę hipotezy L. Borosa wśród teologów protestanckich, jak również analizę nauczania nt. eschatologii teologów katolickich: Karla Rahnera i Gisbert Greshake. Trzeba również mieć na uwadze analizę eschatologii w perspektywie ekumenicznej.

Podkreślając pozytywny rozwój badań Habilitanta, należy poczynić krytyczną uwagę odnoszącą się do prezentowania głównych założeń metodologicznych i istotnych elementów treściowych koncepcji L. Borosa. W kilku kolejnych artykułach jest to prawie dosłowna kopia tego samego tekstu.

Wspomnianą problematykę podejmują następujące publikacje ks. J. Nowaka: *W śmierci też nadzieja. Problem śmierci jako ostatecznej decyzji personalnej we współczesnej niemieckiej literaturze teologicznej*. Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego. seria: Opolska Biblioteka Teologiczna, tom 51. Opole 2002, ss. 272; *Der Mensch im Angesicht des Todes. Der Fragenkomplex des Todes in der polnischen philosophisch- theologischen Nachkriegsliteratur*, wyd. Blömeke, Herne 2016, ss. 111; *Protestanckie reakcje na koncepcję Borosa*, „*Studia Oecumenica*” 2(2002), s. 301-316; *Ladislausa Borosa koncepcja śmierci*, w: P. Jaskóła, R. Porada (red.), *Ad plenam unitatem*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, seria: Opolska Biblioteka Teologiczna, nr 55 Opole 2002, s. 331-338; *Poglądy Karla Rahnera na koncepcję ostatecznej decyzji*, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*” 25(2005), s. 289-306; *Śmierć jako początek zmartwychwstania w świetle koncepcji ostatecznej decyzji*, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*” 26(2006), s. 267-278; *Die Hauptaspekte der Calvins Eschatologie*, „*Studia Oecumenica*” 9(2009), s. 175-182; *Śmierć jako w pełni personalny akt człowieka w świetle koncepcji ostatecznej decyzji*, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*” 33(2013), s. 229-246; *Śmierć w wymiarze chrystologicznym w świetle współczesnej literatury teologicznej*, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*” 34(2014), s. 83-99; *Auferstehung im Tod und Vollendung der Welt im Lichte der individuellen Eschatologie von Gisbert Greshake*, „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*” 35(2015), s. 119-132; *Ekumeniczny wymiar koncepcji ostatecznej decyzji*, „*Roczniki Teologiczne KUL*”, (oddane do druku); *Personalistyczny akt śmierci w świetle koncepcji Ladislausa Borosa*, „*Spółczesność Edukacja Język. Zeszyty naukowe PWSZ w Płocku*”, (oddane do druku).

2.4.2. Ekumenizm

Inny ważny obszar badawczy ks. J. Nowaka dotyczy ekumenizmu. Na takie zainteresowania niewątpliwie wpływ miało środowisko wyznaniowe w Niemczech, w którym prowadzi on posługę duszpasterską i rozwija pracę naukową. Habilitant podjął analizę myśli czołowych postaci protestantyzmu: Jana Kalwina, Filipa Melanchtona i Ulricha Zwingliego. W perspektywie ekumenicznej ważne są również badania związane ze sprawowaniem Eucharystii i związkami międzywyznaniowymi.

Wspomnianą problematykę ks. J. Nowak podejmuje w następujących artykułach: *Współczesne inicjatywy ekumeniczne w Niemczech*, „*Studia Oecumenica*” 4(2004), s. 209-218; *Gemeinsame Eucharistie im evangelisch-katholischen Kontext*, „*Studia Oecumenica*” 5(2005), s. 183-194; *Perspektywy wspólnej eucharystii w dialogach ewangelicko-katolickich*, w: P. Jaskóła, R. Porada (red.), *Wspólna Eucharystia - cel ekumenii*, Redakcja Wydawnictw

Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, seria: Ekumenizm i Integracja, nr 12, Opole 2005, s. 243-252; *Konfessionsverschiedene Ehen aus der deutschen Perspektive*, w: R. Porada (red.), *Chrystus światłem ekumenii*, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, seria: Ekumenizm i Integracja, nr 14, Opole 2006, s. 129-141; *Różnowyznaniowe związki małżeńskie z perspektywy niemieckiej*, „*Studia Oecumenica*” 6(2006), s. 87-98; *Philipp Melancthon und die Ökumene*, „*Studia Oecumenica*”, 10(2010), s. 269-275; *Ulrich Zwingli und die Reformation in der Schweiz*, „*Studia Oecumenica*”, (oddane do druku).

2.4.3. Islam

Środowisko zamieszkania i posługi miało również wpływ na zainteresowanie się Habilitanta problematyką islamu w Niemczech i możliwością dialogu chrześcijaństwa z islamem. Nie poprzestał on na analizie bieżących faktów, ale odwołując się do nauczania Kościoła katolickiego, a szczególnie Soboru Watykańskiego II i papieży: Jana XXIII, Pawła VI, Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka, wskazał, że postawę chrześcijan wobec wyznawców islamu winny charakteryzować solidarność, braterstwo i dążenie do pokoju.

Wspomnianą problematykę podejmują następujące artykuły: *Dokumente des Zweiten Vatikanischen Konzils als katholische Grundlage für den Dialog mit dem Islam*, „*Studia Oecumenica*” 8(2008), s. 201-206; *Das Leben der Muslime in Deutschland*, „*Studia Oecumenica*” 13(2013), s. 281-296; *Der christlich-islamische Dialog aus katholischer Perspektive*, „*Studia Oecumenica*” 15(2015), s. 313-332; *Die muslimische Welt in Deutschland*, w: *Oblicza islamu cz. I*, „*Nurt SVD*” 138(2015), s. 376-397; *Tolerancja-nietolerancja wobec muzułmanów w Niemczech*, „*Spółeczeństwo Edukacja Język. Zeszyty naukowe PWSZ w Płocku*”, (oddane do druku).

2.4.4. Varia

Trzeba wreszcie mieć na uwadze najnowsze badania Habilitanta odnoszące się do historii, a szczególnie posłannictwa misyjnego biskupa Oskara i sytuacji Kościoła na Śląsku w okresie „*Kulturkampf*”.

Tym zagadnieniom poświęcone są następujące publikacje: *Życie religijne na Śląsku w okresie „walki o kulturę”*. *Parafia Tarnów w okresie „Kulturkampf” na tle rozwoju historycznego*. Wyd. Blömeke, Herne, (oddane do druku); *Święty Ansgar i jego posłannictwo misyjne*. „*Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*”, (oddane do druku).

3. Ocena rozprawy habilitacyjnej

Najważniejszą pasją badawczą Habilitanta pozostaje eschatologia, ze szczególnym wskazaniem na koncepcję rozwiniętą przez Ladislausa Borosa. Uwidacznia się to w przedstawionej rozprawie habilitacyjnej pt. *Das Todesverständnis in der Eschatologie von Ladislaus Boros, Karl Rahner und Gisbert Greshake. Eine dogmatisch-anthropologische Studie (Pojęcie śmierci w eschatologii Ladislausa Borosa, Karla Rahnera i Gisberta Greshake. Studium dogmatyczno-antropologiczne)*, Wydawnictwo Blömeke, Herne 2016, ss. 204 (recenzenci wydawniczy: ks. prof. UKSW dr hab. Jan Krajczyński i ks. dr hab. Stanisław Suwiński, UMK).

Główny korpus pracy, oprócz wprowadzenia, zakończenia, streszczenia w jęz. polskim i angielskim oraz bibliografii, stanowi pięć rozdziałów. W trzech rozdziałach Habilitant

prezentuje w zarysie eschatologię trzech przedstawionych w tytule teologów. Najwięcej uwagi poświęca eschatologii w ujęciu Borosa (rozdział pierwszy), ze szczególnym akcentem na hipotezę ostatecznej decyzji (s. 8-77). Poglądy Karla Rahnera zostały przedstawione w rozdziale drugim (s. 78-98), a Gisberta Greshake w rozdziale trzecim (s. 99-121). Rozdział czwarty zawiera krytykę ostatecznej decyzji w ujęciu Borosa i Rahnera zawartą w rozważaniach Greshake, a także uwagi krytyczne w stosunku do tez przedstawionych przez Greshake (s. 122-142). Całość zamyka prezentacja dyskusji na temat hipotezy ostatecznej decyzji, która została przedstawiona w rozdziale piątym (s. 143-168).

Należy mieć na uwadze, że omawiana w rozprawie problematyka wpisuje się w szeroki wachlarz zagadnień odnoszących się do ożywienia i prób reinterpretacji prawd wiary związanych z eschatologią, które nastąpiło w XX wieku. Stan eschatologii przełomu XIX i XX wieku jest odzwierciedleniem sytuacji panującej w ogólnej teologii. Krytykę tego stanu eschatologii trafnie przedstawił Y. Congar nazywając eschatologię „fizyką rzeczy ostatecznych”. Rozpoczęta w latach pięćdziesiątych XX wieku refleksja nad tajemnicą śmierci, stawiała nowe pytania związane z chrystologią i antropologią. Śmierć zaczyna być traktowana jako dopełnienie życia człowieka (Vollendung). Za sprawą K. Rahnera - śmierć widziana wcześniej w przeważającej mierze w kategoriach negatywnych, zaczyna nabierać również wartości pozytywnej. Zaczyna być ona widziana jako istotny moment antropologiczny, a nie jedynie jako katastrofa i cezura rozgraniczająca dwa światy. Wspomniane poszukiwania w eschatologii sprawiły, że śmierć zaczęła nabierać nowego kolorytu, wzbogacając się o coraz wyraźniejsze i dominujące rysy personalistyczne.

Hipotezę ostatecznej decyzji w śmierci (die Endentscheidungshypothese), przedstawioną w 1959 roku przez L. Borosa należy widzieć w takim kontekście. Jak podkreśla Habilitant, Boros nie jest twórcą tej hipotezy, ale przez jego publikacje nabrała ona rozgłosu, a on sam może być uważany za jednego z najlepszych duchowych (geistigen) przedstawicieli tejże koncepcji śmierci (s. 5). Należy mieć również na uwadze, że w głównym nurcie myśli Borosa zawiera się także wiele szczegółowych zagadnień teologicznych, takich jak chrzest, miłość, wolna wola, grzech pierworodny, czyściec.

Według Borosa, dopiero w śmierci człowiek ma możliwość podjęcia pierwszej w pełni wolnej, niczym nieskrępowanej decyzji osobowej. Twierdzi on, że człowiek dopiero w śmierci „staje się zupełnie sobą, ostateczną osobą, bez reszty samodzielnym ośrodkiem decyzji”. Nie przed i nie po, ale w momencie śmierci ma on możliwość powzięcia ostatecznej decyzji za lub przeciw Chrystusowi. W tracie ziemskiego życia, człowiek żyje ciągle w wewnętrznej rozterce i dlatego też nie jest zdolny dokonać rozstrzygającego wyboru. Natomiast na mocy decyzji podjętej w sposób świadomy i wolny w chwili śmierci, dostępuje on pełnego udziału w miłości Chrystusa. Wieczny los człowieka, zgodnie z koncepcją Borosa, nie zależy od przypadkowych sytuacji doczesnych lub nie w pełni wolnych decyzji, lecz od świadomego i wolnego rozstrzygnięcia w momencie śmierci, która stwarza możliwość w pełni osobowego i wolnego zajęcia stanowiska wobec osobowego Boga.

W odniesieniu do hipotezy Borosa, ks. J. Nowak przedstawia nauczanie i teologiczne poszukiwania innych teologów niemieckojęzycznych – K. Rahnera i G. Greshake. Habilitant słusznie zauważa, że chociaż K. Rahner często bywa uważany za przedstawiciela koncepcji ostatecznej decyzji w chwili śmierci, to jednak dystansuje się on bardzo wyraźnie od teologicznych poszukiwań i rozwiązań proponowanych przez Borosa. Wskazuje przy tym na wspólne elementy nauczania Borosa i Rahnera, jak również umiejętnie prowadzi czytelnika po meandrach różniących teologiczne dociekania tych autorów. Uwagi te odnoszą się również do analizy porównawczej hipotezy Borosa i jej krytyki ze strony Greshake oraz jego koncepcji zmartwychwstania w śmierci i dopełnienia świata w świetle indywidualnej eschatologii. Trzeba przy tym nadmienić, że niektóre wątki rozprawy habilitacyjnej są obecne

we wcześniejszych wskazanych publikacjach związanych z eschatologią. Obecnie zostały zaprezentowane razem ze wskazaniem elementów wspólnych i rozbieżnych. Cenną rzeczą są krótkie podsumowania poszczególnych rozdziałów rozprawy habilitacyjnej.

Należy zgodzić się ze stwierdzeniem Habilitanta, że „zaprezentowana praca jest pierwszym opracowaniem powyższej tematyki śmierci w sposób tak bardzo integralny i wszechstronny. Dlatego też powyższą rozprawę habilitacyjną można uznać za polsko-niemiecki wkład w historię opracowań rozwoju myśli teologicznej, zwłaszcza eschatologicznej. Posłuży ona na pewno wszystkim, którzy zajmują się podobnymi badaniami i będzie mobilizować do dalszych analiz nad powyższą tematyką śmierci” (Autoreferat, s. 17).

Jednakże z dużą rezerwą należy podchodzić do konstatacji, że koncepcja śmierci w ujęciu wskazanych teologów „znajduje się także i dzisiaj w centrum dyskusji o odnowionej teologii śmierci” (tamże). Propozycja Borosa chociaż zdobyła rozgłos, to nie zyskała szerszej akceptacji i pozostała hipotezą. Jak zauważa ks. Andrzej Dańczak, hipoteza Borosa przyczyniła się w dużym stopniu do refleksji nad wartością życia człowieka i nad wagą decyzji, które on podejmuje. Wpisała się także w bardzo znaczący sposób w nurt personalistycznego rozumienia śmierci. Tenże Autor stwierdza: „Była bardzo popularna (jako idea) w latach 60. i 70. minionego stulecia. Dzisiaj jest wzmiankowana (choć już nie przez wszystkich) i w dużej mierze są to wzmianki o charakterze raczej historycznym. Jako propozycja nie została przyjęta w katolickiej teologii. Formalnie nigdy nie została odrzucona i pozostaje intrygującą możliwością do wykorzystania” (A. Dańczak, *Losy Endentscheidungshypothese L. Borosa – próba retrospekcji*, „Collectanea Theologica” 79(2009) nr 3, s. 75). Również ks. Andrzej Stefan Nowicki podkreśla oryginalność ujęcia fenomenu śmierci przez Borosa i pozytywny wpływ jego koncepcji na rozwój eschatologii, ale zarazem nie postrzega jej jako wiodącej aktualnie w teologicznych dyskursach (zob. A. S. Nowicki, *Fenomen śmierci w ujęciu Ladislausa Borosa*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2002, t. 35, z. 2, s. 252-264; tenże, *Problem zmartwychwstania człowieka w teologii Ladislausa Borosa*, „Studia Redemptorystowskie” nr 2/2004, s. 187-200). Należy nadmienić, że wskazane publikacje Dańczaka i Nowickiego nie zostały uwzględnione w bibliografii.

Prezentując rozprawę habilitacyjną, Habilitant stwierdza: „Koncepcja Borosa odpowiada najnowszym badaniom teologicznym szukającym możliwości dla zbawienia dzieci umierających bez chrztu świętego i bez używania rozumu” (Autoreferat, s. 13). Szkoda, że Autor nie skonfrontował hipotezy Borosa w tym obszarze badań z dokumentem Międzynarodowej Komisji Teologicznej pt. „Nadzieja zbawienia dla dzieci zmarłych bez chrztu” z 19 stycznia 2007 roku.

4. Wniosek końcowy

Lektura pokaźnego dorobku, jaki ks. Joachim Nowak osiągnął od obrony doktoratu w 2002 roku i przedstawił do oceny, zasługuje na uznanie dla wartości treściowych i formalnych. Habilitant zafascynowany koncepcją Borosa, konsekwentnie podejmuje nad nią refleksję i poszerza perspektywę badawczą. Poczyniona uwaga krytyczna dotycząca aktualności tej hipotezy, nie deprecjonuje zasług ks. J. Nowaka. Wiele hipotez odnoszących się do śmierci człowieka musi uwzględniać fakt, iż wiele kwestii nigdy nie zostanie rozstrzygniętych i na zawsze pozostaną one tajemnicą. Jak pisał W. Hryniewicz, „nie ma w gruncie rzeczy specjalistów od przyszłego życia. Pytań będzie zawsze więcej niż odpowiedzi. Wierzący musi uczyć się nieustannie powierzać siebie i swoje losy niepojętemu Bogu, który

odsłonił jedynie rąbek tajemnicy, a resztę zaś pozostawił ludzkiemu zdumieniu po śmierci” (W. Hryniewicz, *Nadzieja zbawienia dla wszystkich*, Warszawa 1989, s. 167).

Biorąc pod uwagę cały dorobek, należy stwierdzić, że ks. dr Joachim Nowak posiada odpowiednie kwalifikacje do prowadzenia samodzielnej pracy naukowej. Jego publikacje charakteryzują się dojrzałą erudycją, bibliograficzną wiarygodnością i trafną analizą, oraz wnikliwą syntezą.

Zgodnie z *Ustawą o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki*, stwierdzam, że Habilitant spełnia wymogi stawiane kandydatom ubiegającym się o ten stopień naukowy doktora habilitowanego nauk teologicznych..

Wnoszę wniosek do Rady Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu o dopuszczenie ks. Joachima Nowaka do dalszych etapów postępowania habilitacyjnego.

Ks. Bogdan Giemza SDS

Wrocław, 22 kwietnia 2017 roku

Ks. dr hab. Bogdan Giemza SDS, prof. PWT